

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEYMUR HƏBİB OĞLU FƏTƏLİYEV

XX ƏSR RUS VƏ FRANSIZ STRUKTURALİSTLƏRİNİN
ƏSƏRLƏRİNDƏ SİSTEM-STRUKTUR PROBLEMATİKASI

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: akademik Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Kamal Oğlan oğlu Dadaşov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə «__20__» __05__ 2015-ci il tarixində saat ____ Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsi üzrə D 02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: 370014, Bakı ş., S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2015-ci il tarixində göndərilib.

**D 02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent:**

N.R. Muqimova

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Bəşəriyyətin real aləm haqda əsas təsəvvürlərini və elmin konkret sahələrindən asılı olmayaraq onun siması ilə bağlı prinsiplərini müəyyən etməyə çalışsaq, “sistemliyin” bu siyahıda ön sıralarda olmasını gərək qəbul edək. Əşyalar arasında ümumi əlaqənin olması haqda qədim insanların ən sadə təsəvvürləri tədricən sistemliyin başlıca prinsip olması dünyagörüşünün əsasını qoydu.

XX yüzillikdə sistemlik haqda ilkin təsəvvürlər elmin ən müxtəlif sahələrində hakim mövqe tutan mükəmməl sistem nəzəriyyələrinə çevrildi. Bu baxımdan dilçilik elmi də istisna deyil. Lakin dilçilikdə olan mövcud durumun özəlliyi ondan ibarət idi ki, lap əvvəldən sistemlik “struktur” anlamı ilə sıx məntiqi əlaqədə nəzərdən keçirilirdi. Ona görə də bu paradigma sadəcə *sistem* yox, *sistem-struktur* paradigması adlandırıldı. Bundan başqa F. de Sossürün paradigmasına aparıb çıxaran müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalar da ümumi olaraq *strukturalizm* adı altında cəmləşir.

Belə bir fikir var ki, ötən yüzilliyin ikinci yarısında hakim mövqe tutan sosial-siyasi və fəlsəfi-kulturoloji fikirlərin formalaşmasına məhz linqvistik strukturalizm həlledici təsir göstərmişdi.

Dilçilikdə strikturalizm və sistem haqqında konsepsiyalar bütün ölkələrdə populyarlıq qazandı. Strukturalizmin müxtəlif məktəblərinin olması sistem-struktur paradigmasının təkamülünün özəlliyinə dəlalət edir. Ancaq sistem-struktur ideyalarının bütün dünyada yayılmasına baxmayaraq, strukturalizmin klassik ölkəsi Fransa hesab olunur. Bununla bərabər, müntəzəm strukturalizmə poststrukturalizm kimi reaksiyanın da Fransada formalaşması xarakterikdir.

Rusiya ənənəvi dilçilik ölkəsidir. Ənənəvi dilçilik dedikdə tədqiqat obyektini hazır konsepsiyalar matrisasından asılı olmayaraq tədqiq edən dilçilik kimi də başa düşmək olar. O ki, qaldı sistemlik və struktur haqqında ideyalara, onlar Rusiyada da inkişaf etdirildi, xüsusilə də İ.A. Boduen de Kurtenenin linqvistik baxışlarında. F. de Sossürün əsərləri rus dilinə XX əsrin 30-cu illərində tərcümə edildi və o

zamanlar onun konsepsiyası haqqında bilgiləri nümayiş etdirmək elmi nəzakət hesab olunurdu. Lakin Rusiyada özəl strukturalizm məktəbini yaratmaq mümkün olmadı, baxmayaraq ki, buna bir çox cəhdlər edilmişdi. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada F. de Sossürün ideyalarına etinasızlıq hər zaman mövcud olub. Onun konsepsiyası bir çox hallarda azad linqvistik fikrə zidd olan zorla tətbiq edilən konsepsiya hesab olunurdu. Onun bəzi fikirləri ümumiyyətlə qəbul olunmurdu sadəcə ona görə ki, onlar dialektik materializmin metodologiyasına ziddiyyət təşkil edirdilər. Bütün bu deyilənlər rus və fransız dilçiliyi kontekstində sitsem-struktur paradigmasının başlıca ideyalarının əsaslı təhlil edilməsini xüsusilə aktual edir. Başqa sözlə desək, parallel olaraq bu iki ölkədə mövcud olan oxşar ideyaların təkamülünün öyrənilməsi ötən yüzilliyin dilçilik mədəniyyəti tarixi üçün son dərəcə vacibdir. İndiyədək bu cür cəhdlər edilməmişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müvafiq ideyalar qanunauyğun şəkildə müsəlman-ərəb dilçilik mədəniyyətinə aparıb çıxaran Azərbaycan dilçilik ənənəsi tərəfindən də bu və ya digər dərəcədə səmərəli mənimsənilirdi.

Tədqiqatın obyektini fransız və rus linqvistik fikri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini ötən yüzillikdə sistem-struktur paradigmasının Fransa və Rusiyada inkişafı təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi ötən yüzillikdə fransız və rus strukturalizminin paradigma baxımından ən vacib xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı **konkret məsələlər** öz həllini tapmışdır:

- tədqiqatın nəzəri müddələrinin formalaşdırması;
- sistem-struktur baxışlar nöqtəyi-nəzərindən XX əsr fransız dilçiliyinin öyrənilməsi;
- rus linqvistik fikir tarixinin təhlili və sistem-struktur ideyalarının inkişafının aparıcı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- tədqiqatın yekun müddəaları və qısa nəticələrinin əldə edilməsi.

Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti fransız və rus strukturalizminin əsas xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi və təsvirindən, konseptual üstünlüklərdən asılı

olmayaraq dil haqqında elmə təsir göstərən ümumi qanunauyğunluqların aşkar edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti dissertasiya materiallarının və nəticələrinin XX əsr dilçilik tarixi üzrə ümumiləşdirici tədqiqatların yazılmasında, həmçinin respublika ali məktəblərinin filoloji fakültələrində tədris olunan ümumi və seçmə fənlərin hazırlanmasında istifadəsinin mümkün və qanunauyğun olmasından ibarətdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi ötən yüzilliyin fransız və rus dilçiliyində sistem-struktur ideyalarının inkişaf mərhələlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat bənzər və orijinal müddəaların müəyyən edilməsinə, həmçinin sistem-struktur paradigmaya özlərini aid edən alimlərin bu və ya digər ideyalarının qəbul olunmamasını aşkar etməyə imkan yaratdı.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Tədqiqatın obyektini fransız və rus dilçilərinin sistem-struktur baxışlarının təkamülü təşkil etdiyi üçün, tədqiqatın problematikası F. de Sossür və onun tələbələrinin əsərlərindən başlayaraq istər klassik, istərsə də geniş auditoriyaya az məlum olan rus dilçilərinin əsərlərini əhatə edir. Mövzunun işlənmə dərəcəsi birbaşa strukturalistlərin əsərlərindən yox, dil təbiətinin sistem-struktur baxımdan başa düşülməsi fikrinə refleks təşkil edən əsərlərdən asılıdır. Faktiki olaraq “Ümumi dilçilik kursu” da bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “Ümumi dilçilik kursu” Ş. Balli və A. Seşenin variantında təqdim olunur.

Rus dilçiliyi tarixində sistem-struktur paradigma ilə birbaşa əlaqəsi olan iki istiqaməti ayırd etmək lazımdır. Birincisi öz dövrü üçün yeni olan elmi istiqamətə qanunauyğun bir reaksiya idi. Bu həm yeni istiqamətin şərhini, həm də onun dərinə qəbul olunmamasını ehtiva edirdi. Rus dilçilik fikrində əsas ziddiyəti, fikrimizcə, dil və nitqin ayırd edilməsi məsələsi yaradırdı. Bir çox tanınmış rus dilçilərinin əsərləri sübut edir ki, dil və nitqin qəti ayırd edilməsi bir mənalı qarşılanmamışdır.

İkincisi sırf strukturalist istiqamət idi. Bu istiqamət İ.İ. Rezvin, İ.A. Melçuk, A.K. Jolkovski, M.İ. Beletski, B.V. Suxotin, Vyaç.V. İvanov, V.N. Toporov və

başqaları ilə təmsil olunmuşdur. Fikrimizcə, rus dilçiliyi elmi axtarışlarda yenə də ənənəvi dilçiliyə üstünlük verirdi. O ki, qaldı sistemlik təsəvvürlərinə, o heç kimdə şübhə yaratmırdı. Bundan başqa, bir prinsip kimi sistemlik qədim filoloji və bütövlükdə humanitar ənənəyə uyğun gəlirdi. Məhz buna görə də rus alimlərinin sistem-struktur baxışlarını və strukturalizmi ayırd etmək lazımdır.

Sistem-struktur paradigması təsvir və şərh edilmə tarixi nöqtəyi-nəzərindən böyük çətinliklər yaradır. Buna müvafiq olaraq mövzuya dair ədəbiyyatı da müvafiq olaraq iki yerə ayırmaq olar. Birinci və ən geniş hissəni prinsipcə F. de Sossürün “Ümumi dilçilik kursu”ndan sonra nəşr edilən bütün linqvistik ədəbiyyat təşkil edir. Məsələ burasındadır ki, “Ümumi dilçilik kursu”ndan sonra Ş. Balli və A. Seşenin əsərlərinə, yəni onlar tərəfindən hazırlanan həmin “Ümumi dilçilik kursu”na diqqət yetirən kiçik də olsa ciddi bir kitab yox idi. Ona görə də dilçilik üzrə bütün ümumnəzəri əsərlər məşhur isveçrəli alimin ideyalarının qanunauyğun şəkildə elmi refleksiya və şərhinin tarixini təşkil edirlər. Sossürün ideyaları haqqında danışdıqda, biz sistem-struktur paradigmanın və strukturalizmin təşəkkülünü nəzərdə tuturuq.

Məsələ ilə bağlı ədəbiyyatın ikinci hissəsini xüsusi xarakterli əsərlər təşkil edir. Bu baxımdan nümunəvi əsər kimi V.M. Solntsevin məşhur “Dil sistem-struktur törəməsi kimi” kitabını qeyd etmək olar. Bu qəbildən olan elmi ədəbiyyat uğurlu şəkildə iki xüsusiyyəti və ya iki təmayülü özündə birləşdirir: onu maraqlandıran elmi paradigmanın əsas prinsip və metodlarının dərin təhlilini verməklə yanaşı, parallel olaraq mövcud ənənənin istər ümumi, istərsə də konkret məsələlər üzrə tənqidini də özündə ehtiva edir. Bu cür əsərlərin bəziləri hətta geniş fəlsəfi xarakter daşıyır. Nəhayət, öz dövrünün bütün aktual problemləri haqda şərh verən əsər kimi tanınmış rus dilçisi, akademik V. V. Vinqradovun əsərlərini qeyd etmək olar. Onun sistem-struktur paradigma haqqında fikirləri bütün əsərləri boyunca yayılmışdır ki, bu da onların sistemləşdirilməsini labüd edir.

Tədqiqatın işçi fərziyyəsi. Dilçilik tarixində sistem-struktur paradigması haqqında danışılanda, adətən dilçilər onu strukturalizmlə eyniləşdirməyə meyl edirlər. Bununla yanaşı obyektə xüsusi yanaşma tərzilə seçilən, onun təbiətinin və

təkamülünün aparıcı motivlərinin xüsusi tərzdə başa düşülməsi ilə səciyyələndirilən sistem-struktur paradigmasını strukturalizmdən fərqləndirmək lazımdır. Strukturalizm dil faktları və hadisələrinin dilin quruluşu nöqtəyindən riyazi baxımdan dəqiq izah etmək cəhdi kimi formalaşmışdır. Strukturalizmin fundamental problemi dil quruluşunun modelini yaratmaqdır. Başqa sözlə desək, dil faktlarını bütövün quruluşundan, yəni dilin strukturalizmdən çıxış edərək izah etməyə cəhd edən strukturalizm əslində çıxış nöqtəsi kimi struktur haqqında bilgini qəbul edir. Nəticədə isə həqiqi bilik yox, xəyal yaranır. Problemin məğzi ondan ibarətdir ki, struktur haqqında bilgi faktlar haqqında məlumatlardan təşkil olunur, halbuki faktlar elə izah olunur ki, guya struktur haqqında bilgilər təcrübədən asılı olmayaraq (apriori) verilmişdir.

Hesab olunur ki, strukturalist ideyaları Fransada daha geniş inkişaf etmişdir, hərçənd fransız linqvistik fikri Danimarka qlossematikası və ya Praqa funksionalizmi kimi, Amerika deskriptivimzi və ya London strukturalist məktəbi kimi sabit strukturalist məktəb yarada bilməmişdir. Bu cür strukturalizmi şərti olaraq *klassik elm (bilgi)* kimi adlandırmaq olar. Digər tərəfdən isə, fikrimizcə, nəzərə almaq lazımdır ki, strukturalizm dedikdə əsasən struktur anlamını mütləqləşdirən spesifik cərəyanlar başa düşülür. Deməli, dilin öyrənilməsinə sistem-struktur yanaşma ilə struktur anlamını mütləqləşdirən və digər dil faktlarından üstün tutan strukturalizmin özünü ayırd etmək lazımdır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Aparılan tədqiqat aşağıdakı müddəaların müdafiəyə çıxarılmasına imkan verir:

1. Faktiki olaraq Sossürün baxışlarında nisbətən müstəqil iki paradigma istiqamətlərini ayırd etmək olar: birincisi obyektin sistem kimi başa düşülməsindən və bundan əmələ gələn bütün fəsadların nəzərə alınmasından irəli gəlir; ikincisi üçün isə stukturun mütləqləşdirilməsi və bütün dil faktlarının struktur üstünlüyü baxımından izah edilməsinin mümkünlüyü və labüdlüyünə əminlik xarakterikdir.

2. Fransız dilçilik məktəbi F. de Sossürün paradigması əsasında yaranan birinci istiqamətə aiddir. Bu klassik istiqamət kimi də qeyd oluna bilər. Sistemlik

burada faktiki olaraq Sossürün konsepsiyasını nisbi yenilik kimi mənimsəyən klassik ənənə daxilində başa düşülürdü.

3. Rus liqivistik və daha geniş filoloji fikri Sossürün konsepsiyasını bir mənalı qarşılamadı. Bu konsepsiya o vaxt da, indi də tənqidi münasibət doğururdu, hərçənd onun bir çox müddəaları şübhəsizdir. Bununla yanaşı sistemlik və struktur haqda təsəvvürlər bir çox hallarda mənasız və strukturalizmlə heç bir əlaqəsi olmayan tərzdə şərh edilir.

4. Rus liqivistik fikrində ciddi strukturalist konsepsiyaların yaradılmasına da cəhd edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq rus strukturalizmi öz məktəbini yarada bilməmişdir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində ən müxtəlif liqivistik metodlardan istifadə edilmişdir, çünki onların tətbiqi konkret məsələlərin həllindən irəli gəlir. Bu təsviri, transformasiya, distributiv, frazeoloji əhatə və komponent təhlil metodlarıdır.

Tədqiqatın mənbələri. Mümkün olan üç tip mənbələrdən dissertasiyada liqvonəzəri və liqivistik terminlər lüğətinin aid olduğu leksikoqrafik mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları haqqında mütəmadi olaraq kafedra iclaslarında, elmi-nəzəri seminarlarda, ali məktəblərarası, respublika və beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmiş, işin nəticələri müəllifin 8 məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi Giriş, iki Fəsil, Nəticə və İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat mövzusunun aktuallığı, onun obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi əsaslandırılır, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi şərh edilir, tədqiqatın mənbələri və metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar və işçi fərziyyəsi, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunur, tədqiqatın aprobeşiyası haqqında məlumatlar verilir.

I Fəsil “Fransız dilçiliyində sistem-struktur paradigması” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. “F. de Sossürün “Ümumi dilçilik kursu” və XX əsr dilçiliyində struktur paradigmanın inkişafı” adlı birinci yarımfəsildə sistem-struktur paradigmasının təkamülü və inkişafı ilə əlaqədar yeni dilçilik tarixindən danışılır. Qeyd olunur ki, XX əsrdə humanitar sahədə dilçilik ön mövqələrdə yer alır, humanitar və dəqiq elmlərin kəsişməsində aparılan tədqiqatlar üçün xüsusi dəyər qazanır. Semiotikanın inkişafına təkan verən semiotika və strukturalizm prinsipləri kibernetika sahəsində və bütövlükdə süni intellekt məlumatları ilə əməliyyat aparan böyük elmi spektrdə geniş tətbiq edilir. XX əsr linqvistik fikrinin üstünlüyünə olan bu əminlik ondan irəli gəlir ki, bu yüzillikdə dilçilik üçün aparıcı rol oynayan “sistem” və “struktur” konseptləri məhz onun xüsusi xidmətləridir. Bununla əlaqədar bir məqamı qeyd etmək lazımdır. Təhlil edilən tarixi-mədəni material kontekstində “sistem” və “struktur” konseptlərinin mütənasibliyini düzgün dəyərləndirmək lazımdır. “Sistem” və “struktur” anlayışları haqqında təsəvvürlər bir çox elm sahələrində inkişaf etdiyi halda, “struktur” anlamı məhz dilçilik üçün aparıcı anlayış olur. Deməli, strukturalizmin elə özü də ilk öncə dilçilik elmi ilə bir başa əlaqəlidir. Strukturalizm fəlsəfəyə də ciddi təsir göstərmişdir. V.A. Kanke “Elmin əsas fəlsəfi istiqamətləri və konsepsiyaları. XX yüzilliyin yekunları” kitabında yazır: “Marksa görə dörd tip struktur mövcuddur: maddi (iqtisadi), sosial, siyasi və mənəvi münasibətlər. Bu dörd quruluş iyerarxiya yaradırlar ki, onun da zirvəsində iqtisadi münasibətlər dayanır. İctimai varlığı şüur təyin etmir, əksinə, varlıq şüura hakimdir. XX əsr fransız filosofları Marks fəlsəfəsini yaxşı bilirdilər və indi də bilirlər, lakin onlar üçün Marksın yox, isveçrəli dilçi Ferdinand

de Sossürün ideyaları həlledici oldu. Məlum oldu ki, fəlsəfə üçün Marksın siyasi-iqtisadi fikirlərindən daha çox, dilçilik önəmlidir”.¹

F. de Sossürün və “Ümumi dilçilik kursu”nun simasında dilçilik elmi paradiqmatik müstəqilliyə iddia etmək hüququna malikdir. “Ümumi dilçilik kursu”nda təqdim edilmiş ideyalar özü-özlüyündə çox böyük dəyər kəsb edirlər. Sossürün ideyalarının mütləq dəyəri onların konseptual xarakter daşımından irəli gəlir və ona görə də təfsirdən asılı deyillər. Sossürün elmi aparatının dəyəri həm də ondan ibarətdir ki, o, müntəzəm məntiqə və dərin düşünülmüş bir sistemə malikdir. O, təsadüflərdən məhrumdur. “Ümumi dilçilik kursu” kitabının giriş hissəsində əlavə kimi “Fonologiyanın əsasları” adlı bir hissə verilmişdir. Bu əlavə iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil “Fonoloji tiplər” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəsli isə “Fonemin təyin edilməsi” adlanır. Burada Sossür qeyd edir ki, “akustik zəncirin müadil yox, akustik təəssüratların birliyi ilə xarakterizə olunan həmcins taktlara parçalandığı üçün, fonoloji tədqiqatlar üçün təbii çıxış nöqtəsi də məhz birçə bundadır”.² Hər bir sadə səs üçün bir qrafik işarəsi olan *ilkin* yunan əlifbası Sossürü heyrləndirir. Bu yazı sistemi doğrudan da idealdır, çünki qrafik işarə əslində səsə yox, fonemə uyğundur. Əgər hər bir səsə bir qrafik işarə müvafiqdirsə, o zaman məntiqi olaraq qrafik işarə səsin ideal fiziki parametrləri ilə də uyğun gəlməlidir. Əgər doğrudan da bir qrafik işarə bir sadə səsə müvafiq ola bilərsə, burada omonimiya mümkün deyil. Aydınadır ki, bu halda da Sossür səsləri yox, fonemləri nəzərdə tutur, çünki səs bir fiziki hadisə kimi səs axınında özü özünə bənzəyə bilməz. Buradan da aydın olmalıdır ki, söhbət səslərdən yox, səslərin akustik parametrlərindən gedir. Səslərin məhz bu akustik parametrləri dəyişməz qalır, onlar sabit xarakter daşıyırlar. Onlar kəmiyyət və keyfiyyət baxımından da təsvir oluna bilirlər. Səslərin özünə gəldikdə isə, onlar fərdi hadisələr kimi son dərəcə mütərəddiddirlər və bir konkret səs axınından o birinə qədər dəyişkən olurlar. Beləliklə, Sossürün metadilinə xarakterik olan aşağıdakı hadisəni etiraf

¹ Канке В. А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. М.: Логос, 2000, s. 95.

² Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, s. 75.

etmək olar: dil ilə sabit hadisələri nitq və təsadüfi hadisələrdən fərqlənməklə, o, bununla belə *səs* terminini bəzən “fonem” mənasında işlədir.

Sossür burada fonemin tərifini də verir. O, yazır: “fonem – akustik təəssüratların və artikulyasiya hərəkətlərinin, eşidilən və tələffüz edilən vahidlərin cəmidir ki, bunlardan da biri digəri ilə şərtləndirilir; beləliklə, bu həm o biri, həm də digər zəncirdə dayağı olan mürəkkəb vahiddir”.¹ Fikrimizcə, öncədən burada bir vacib təshih verməliyik. Birincisi, biz burada Sossürün əslində nə demək istədiyini dəqiq bilmirik. İkincisi isə, bu təshih Sossürün konsepsiyasının üslubuna xasdır.

Sossür (və ya Balli və Seşe) akustik təəssüratlardan danışanda, bu anlam (akustik təəssürat) öncədən qeyd olunan bir fikrə – dilin hər iki tərəfi (həm forma, həm də məna) psixi fenomenlərdir fikrinə tamamilə uyğun gəlir.

Artikulyasiya hərəkətlərindən danışanda isə, Sossürün əsl mövqeyindən çox mühüm uzaqlaşma müşahidə olunur. Axı artikulyasiya hərəkətləri mücərrəd-psixi xarakter daşıya bilməzlər, onlar hər zaman konkret və fərdidirlər. Bəs belə olan halda artikulyasiya hərəkətləri akustik təəssüratlara necə uyğun gələ bilirlər?

Görünür, *artikulyasiya hərəkətləri* dedikdə Sossür fiziki hadisələri yox, bu hərəkətlərin ideal sxemini nəzərdə tutmuş. Yalnız bu halda artikulyasiya hərəkətləri akustik təəssüratlara müvafiq ola bilirlər. Əks halda səs axınının bizim başa düşdüyümüz kimi qəbul etmək mümkün deyil. Başqa sözlə desək, konkret akustik təəssüratlar bizim gözlədiklərimizə uyğun gələ bilməz. Adresatın beyni səs axınını deşifrə etməyə qadir deyil. Nəhayət, bizim gözlədiklərimiz hər bir nitq aktından əvvəl gəlir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu gözləntilər dil sisteminin təbəqəli xarakter daşmasına müvafiq olaraq, təbəqə xarakteri daşıyırlar. Bütün siqnallar beynə göndərilir və beyin tərəfindən də deşifrə edilir. Deşifrə diapazonu səs axınının təbəqələri diapazonuna müvafiqdir. Alt təbəqə kimi akustik təəssüratlar, üst təbəqə kimi isə bütöv və əlaqəli mətnin mənasının müəyyən edilməsi və başa düşülməsi çıxış edir. Beləliklə, həqiqətən də akustik təəssüratlar artikulyasiya hərəkətləri ilə şərtləndirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu prinsip çərən-pərənliyin mümkünlüyünü də inkar etmir. Başqa sözlə desək, əgər

¹ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, с. 76.

artikulyasiya hərəkətləri bizim gözlədiklərimizi doğrultmursa, o zaman akustik təəssüratlar da bizim kod haqqında təəvvürlərimizə uyğun gəlmir. Deməli, əgər burada Sossür kod daxilində başa düşülən real akustik təəssüratları nəzərdə tuturdusa, o zaman artikulyasiya hərəkətləri də o mənada ideal olmalıdır ki, onlar bizim kod haqqında təəvvürlərimizə uyğun gəlsin. Akustik təəssüratlarla artikulyasiya hərəkətləri doğrudan da nəşə vahid bir bütöv təşkil edirlər. Lakin bu halda həmin nəşə bütövlükdə psixi bir hadisədir.

Sossürün təliminə xarakterik olan sinxroniya və diaxroniyanın maksimal dərəcədə ardıcıl fərqləndirilməsi indi də ciddi etirazlar doğurur. Etirazlar əsasən bir nöqtədə cəmləşir: sinxroniya və diaxroniyanın fərqləndirilməsini mütləqləşdirmək, onları bir-birindən təcrid etmək yolverilməzdir. Məsələn, S.D. Katsnelson məşhur dixotomiyalar kimi başa düşülən Sossürün üç antinomiyasını nəzərdən keçirir. Bu dil və nitq, daxili və xarici dilçilik, sinxroniya və diaxroniya antinomiyalarıdır. “Ümumi dilçilik kursu”ndan sistemlik haqqında sitat gətirərək, o, yazır: “Sistemin bu cür başa düşülməsi tərəqqiyə imkan vermir. Hər şeyin taraz olduğu bir sistem prinsip etibarilə dəyişməzdir. Aydın deyil, bütün elementləri eyni dərəcədə vacib olan və eyni dərəcədə bir-birlərini şərtləndirən bir sistemdə dəyişiklər necə baş vermişdir”.¹

Sossürün konsepsiyasında dil son dərəcə işarələrin virtual sistemi kimi təqdim edilmişdir. Bir tərəfdən, bu virtuallıq onun düzgünlüyü və məntiqliyini (dildə təsadüfi heç nə yoxdur), digər tərəfdən isə, onun sistemliyini təmin edir, çünki ideal kod kimi məhz dil sistem xarakteri daşıyır, halbuki sistemin reallaşdırılması sistemdən uzaqlaşan, tamamilə qanunauyğun sapmalarla dolğundur.

“Ümumi dilçilik kursu”nda heç bir təsadüfi bölüm yoxdur. Hətta bütün bölümlərin materailları üzvi surətdə vahid bir konseptual bütöv yaradırlar. Ayrıca və xüsusi tədqiqatın qarşısında duran məsələlərdən biri də bu cür ardıcıl və məntiqi baxımdan mükəmməl fikrin inkişafının kimin xidmətləri olmasını ayırd etməkdir. Bu fikir doğrudan da alimin dinləyicilərinin konspektlərində və beləcə də Sossürün özünün mühazirələrində mövcud olub və ya o Balli və Seşe tərəfindən səliqə ilə

¹ Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание. Л.: Наука, 1986, s. 270.

aparılan tədqiqati-kompilyativ işin nəticəsidir? Burada biz bir ziddiyyətlə qarşılaşırıq. Məsələ burasındadır ki, bu əsərin mətnində qeyd olunan bütün anlaşılmazlıqları ayrı-ayrı tədqiqatçılar Balli və Seşenin redaktor işinin nəticəsi kimi qəbul edirlər. Bu nəinki A.A. Xolodoviç tərəfindən hazırlanan həmin əsərin ikinci rus redaksiyasının ön sözüne xarakterikdir. Digər tərəfdən isə, həmin A.A. Xolodoviç, xatırlayırsaq, hər zaman çətin başa düşülən və qeyri-sinonimik olan Sossür haqqında da danışır.

Sossürün konsepsiyasının ondan əvvəl və sonra gələn digər linqvistik təlimlərindən əsas fərqi ilk öncə onun tənəsüb olmasındadır. Əlbəttə, sonrakı baxışlar sistemi daha əlverişli durumda idilər, çünki tam formalaşmış sistem-struktur paradigmasının möhkəm fundamentinə söykənirdilər. Lakin məhz elə buna görə də onlar birtərəfli idilər. Bu həm Danimarka qlossematikasına, həm Praqa dərənəyinə, həm də Amerika deskriptivizm məktəbinə aiddir. Əsas müddəalarında Sossürün “Ümumi dilçilik kursu”na söykənən bütün bu təlimlər artıq məlum idi və bu fundamental əsərin hər hansı bir məqamının qabardırılması əsasında qurulurdu.

Sossürün konsepsiyasının ən əsas müddəaları müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən nə dərəcədə yaxşı mənimsənilməsindən və nə cür optimal inkişaf etdirilməsindən asılı olmayaraq, özü-özlüyündə bir sistem təşkil edirlər. “Ümumi dilçilik kursu”nun təhlili göstərdi ki, sistemlik Sossür nəzəriyyəsinin obyektini tam əhatə edir, lakin bu sistemlik həm də Sossürün öz baxışlarını da xarakterizə edir. Bu isə o deməkdir ki, alimin mühazirələri zamanı işlətdiyi bütün anlayışlar, kitabda olduğu kimi, vahid bir sistem təşkil edirlər, sistem önəmliyinə malikdirlər. Bu xüsusiyyətin dərk edilməsi bizə imkan verir qeyd edək ki, Sossür tərəfindən yaradılan və istifadə olunan elmi aparat ciddi quruluşa malikdir, onun hər bir termini isə xüsusi konseptdir ki, bunları da nəinki sadəcə bilmək, həm də Sossürün yaratdığı elmi aparat kontekstində dəyərləndirmək də lazımdır.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə “Fransız dilçiliyində F. de Sossürün baxışlarının təkamülü” adlanır. Burada birmənalı şəkildə bu alimin adı ilə əlaqəli olan müasir fransız dilçiliyinin istiqamətləri təhlili olunur. Qeyd olunur ki, müasir fransız dilçiliyi aydın şəkildə F. de Sossürün ideyalarının inkişafını təşkil edir.

Strukturalizmin əsasında Sossürə aid təşkilənmə haqqında fikir durur. Buna müvafiq olaraq, strukturalizmin əsas məqsədini tədqiqat maraqlarının obyektini yaradan təşkilənmə xətti və ya axınlarının müəyyən edilməsi və təsvirində görürlər.

Aparılan təhlil göstərir ki, struktur tədqiqatların əsas ideyası yetərincə əsaslandırılıb. Bu arada münasibətin substansiya üzərində üstünlüyü və ya, əksinə, substansiyanın münasibət üzərində üstünlüyü kimi metodoloji məsələnin həlli prinsiplial mənə kəsb etmir. Konkret dil obyektinin öyrənilməsi zamanı strukturalisti əşyalar yox, münasibətlər maraqlandırır. Bu arada metodoloji məsələni o, istədiyi kimi həll edə bilər.

Struktur dilçiliyi və poetikası ideyalarının digər ölkələrdə hər hansı bir inkişafına varmadan, qeyd edə bilərik ki, strukturalizm ilk öncə fransız humanitar ənənəsi ilə assosiasiya olunur. Ümumiyyətlə, Ferdinand de Sossürü də elə fransız ənənəsinin nümayəndəsi hesab etmək lazımdır. Cenevrə Universitetində alimin dərs deməyi faktı mədəni ənənə baxımından heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu sırf formal faktdır. Fikrimizcə, *Cenevrə məktəbi* söz birləşməsində də *Cenevrə* təyini formal mənə daşır. Cenevrə dilçilik məktəbi adlandırılan cərəyan bilavasitə fransız dilçilik məktəbinin ənənələrini davam edir. Bu halda *Cenevrə* təyini sadəcə müəyyən qrupun, elmi birliyin yaşadığı və çalışdığı coğrafi məkanın, şəhərin adıdır. Prinsip etibarilə *Praqa dərnəyi* söz birləşməsində də *Praqa* təyini də formal xarakter daşır. Birincisi, bu dərnək yox, sanballı elmi cəmiyyət idi. İkincisi isə, N.S. Trubetskoyu və R.O. Yakobsonu xatırlamaq kifayət edər ki, Praqa linqvistik dərnəyinin nə dərəcədə *Praqaya* aid olmasını dərk edək.

Beləliklə, F. de Sossür və onun davamçılarının simasında strukturalizm bilavasitə fransız humanitar və fəlsəfi ənənəsini inkişaf etdirirdi. Qərbi və ya Qərbi Avropa strukturalizmi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iki istiqamət üzrə inkişaf edirdi. Birinci istiqamət qəti olaraq Sossür nəzəriyyəsinin hər hansı bir tərəfini inkişaf etdirirdi və semantikaya tərəf heç bir reverans qəbul etmirdi. Bu istiqamətin parlaq nümayəndəsi, şübhəsiz ki, qlossematikadır.

Qərbi Avropa strukturalizminin ikinci istiqaməti daha düşünülmüş xarakter daşır. Bu istiqamətin ən parlaq və klassik nümayəndəsi fransız strukturalizmidir.

Məsələ təkcə onda deyil ki, fransız strukturalizmi qlossematikada mövcud olan ifratçılıqdan və ya Praqa dərnəyinə xas olan səthilikdən mərhumdur. Fransız strukturalizmi klassik ənənədən birmənalı olaraq ayrılmır, hətta bu ənənəni inkişaf da etdirir. Məhz buna görə fransız strukturalizmi haqda danışanda dilçilər və ədəbiyyatçılar arasında ciddi fərq qoymurlar. Görünür, bu cür qarışıq və geniş profilli strukturalist tipinin ən parlaq nümayəndəsi kimi R. Bartı hesab etmək olar. Onun əsərləri dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın kəsişməsində yazılmışdır.

Bir tərəfdən R. Bartın, digər tərəfdən E. Benvenistin simalarının olması artıq imkan verir ki, fransız strukturalizmi kontekstində qermenevtik ənənəni və sırf linqvistik istiqaməti özündə ehtiva edən geniş filoloji cərəyanı ayırd edək. Təbii ki, burada həm R. Bart, həm də E. Benvenistin simaları müəyyən dərəcədə simvolik xarakter daşıyırlar. Onların arxasında bütöv bir cərəyan və tədqiqatlar metodikası dayanır. İlk öncə bizim üçün, əlbəttə ki, sırf linqvistik istiqaməti inkişaf etdirən tədqiqatlar aktualdır.

F. de Sossürdən sonra olan fransız dilçiliyi linqvistik nəzəriyyəyə bilavasitə sistem-struktur paradigmasını inkişaf etdirən prinsiplə baxımdan önəmli bir neçə müddəalar gətirir. Düşünürük ki, onlardan ən vaciblərindən biri də “məhdudluq” prinsipidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Ümumi dilçilik kursu”nda rast gəlinən istənilən ümumişlək söz və ya ənənəvi termini məhz bu kitab daxilində və Sossürün dünyagörüşləri kontekstində şərh etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, bütöv hissənin üzərində üstünlük təşkil edir, hətta bu hissə sərbəstliklə xarakterizə olunsada, digər əhatə və kontekstlərdə ona rast gəlinə də. Bütövün bu cür dominantlıq prinsipi Sossürdən sonrakı sistem-struktur paradigmaya da xarakterikdir. Beləliklə, məhdudluq prinsipini ciddi sistem-struktur mənada başa düşmək lazımdır. Onun məğzi ondan ibarətdir ki, valentlik dil vahidinin məzmunu ilə yox, qadağanın xarakteri ilə müəyyən edilir. Valentliyin bu cür başa düşülməsi dil vahidinin məzmununu biz təxmin etdiyimizdən də artıq daha mücərrəd edir. Beləliklə, sistemi təşkil edən əlaqələrin qlobal xarakter daşmasını qəbul edərək, strukturu Sossür kimi başa düşülməsi daha sonrakı genişlənmə və dərinləşməyə

gətirib çıxardır. Struktur xüsusi terminə çevrilir və artıq nəinki mücərrəd kimi təyin edilir, hətta təsadüfi hallar üçün konkret izah edilməsini də təxmin edir. Dil quruluşu çərçivəsində xüsusi strukturların təşkilinin ən əsas prinsipləri kimi sistem tərəfindən dil funksiyasının realizasiyasına qoyulmuş məhdudiyət çıxış edir. Bu məqam metodoloji və metodik xarakter daşıyır və Benvenist tərəfindən XX əsr dilçiliyinin əsas nailiyyəti kimi qeyd olunmuşdur. O, hesab edir ki, ötən yüzilliyin birinci yarısında və xüsusilə də ötən əsrin ortalarında nəinki Sossürün, həm də “aramsız nəzəri mübahisələrin”¹ təsiri nəticəsində dilə olan baxışlar kökündən dəyişdi. Yaradıcı fikir ciddi formalizasiya istiqamətində inkişaf edirdi ki, bu da dilçiliyin inkişafında xüsusi mərhələ kimi qeyd olunur: “Beləliklə, dilçilik üçüncü, indiki fazaya qədəm qoyur. Dilçiliyin obyektini kimi artıq dilin fəlsəfəsi yox, dil formalarının təkamülü yox, ilk öncə dilin immanent reallığı çıxış edir. Dilçilik formal, ciddi, sistematik elm sahəsi olmağa can atır”.²

Dil sisteminin funksionallaşmasının digər ən əsas prinsiplərindən biri də (bütövlükdə sinxron prinsiplərindən biri) kodun asimmetriyasıdır. Məzmun planı ilə forma planının dildə olan geterogenliyi (müxtəlif cinsliliyi) faktı bu gün heç kimdə şübhə doğurmur. Lakin bu fakt elə də sadə deyil ki, adi təfəkkür tərəfindən birmənalı başa düşülsün. Bundan başqa, hal-hazırda bu faktın dərk edilməsini klassik strukturalizmin fransız məktəbi ilə əlaqələndirən az adam var. Halbuki məhz Sossürün bilavasitə davamçıları müəllimlərinin işarələr nəzəriyyəsi sahəsində bir addım irəli gedərək, dil kodunun asimmetriyası anlayışına gəlib çıxdılar.

“Ümumi dilçilik kursu”nda şərh edilən işarələr nəzəriyyəsi üzərində biz ayrıca dayanmadıq. Lakin bu nəzəriyyə hamıya çox yaxşı məlumdur. Dil strukturunda işarədən və işarəolunana ayırd edən Sossür faktiki olaraq dilin bu iki tərəflərinin müstəqil təmayüllərinin öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur. Strukturalizmin işarələr nəzəriyyəsi öz əksini daha dolğun Cenevrə məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində tapmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cenevrə

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, с. 23.

² Yene orada, s. 23.

məktəbini tam əsasla fransız dilçilik məktəbinə ona görə aid etmək olar ki, F. de Sossür tərəfindən əsası qoyulan strukturalizm ənənəsi əslində elə fransız humanitar ənənəsinin davamı idi.

Cenevrəlilərin əsərlərində işarə haqqında məhz Sossürün təsəvvürləri daha geniş və ardıcıl inkişaf etdirilir. Nəyə görə məhz Sossürün? Məsələ burasındadır ki, cenevrəlilərin əsərlərində işarənin iki tərəfinin müstəqilliyi maksimal dərəcədə mütləqləşdirilir. Akustik obraz və anlayışın bu cür aydın ayırd edilməsi məhz Sossür üçün xarakterik idi. İlk öncə işarədən işarəolunana münasibətdə sərbəstliyi kimi başa düşülən işarənin sərbəstliyi onların nisbi bağlılığı haqqında təəssürat yaradır. Prinsipcə, istənilən forma istənilən məzmunla bağlı ola bilər.

Sossürün konsepsiyasında akustik obraz və anlayışdan ibarət olan dil işarəsi dil inkişafının strategiyasını özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı bu strategiya bütövlükdə semiotik xarakter daşıyır. Bir qayda olaraq, dil haqqında bizim mülahizələrimiz məzmun tərəfə yan alır, çünki bizim üçün fikir və hisslərimizi ifadə etməyə, bizi əhatə edən real aləmi qavramağa, yaddaşımızı, mədəniyyətimizi dərk etməyə yönəlmiş dilin nəsə bir şey (sistem, kod) kimi başa düşülməsi təbiidir. İşarənin daxilində dilin semantik və ya struktur-semantik sisteminin strategiyasının nə dərəcədə ehtiva olunmasını söyləmək çətinidir, ancaq işarənin daxilində semantik paradigmanın strategiyasının mövcudluğu faktı şübhə yaratmır.

Birinci fəslin bu yarım fəslində Ş. Ballinin, A. Seşenin, A. Martinenin, A.-J. Qreymasın və digər fransız dilçilərinin əsərləri təfəssilatı ilə nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, F. de Sossür və onun məsləkdaşlarının simasında fransız dilçiliyi yeni, həqiqətən müasir dilçilik elmi yaratmışdır. Tərəfdarların konsepsiyaları nə qədər fərqli olsa da, prinsip etibarilə onlar dahi müəllimləri tərəfindən yaradılan elmi paradigma çərçivəsindən kənara çıxmırdı. Ötən yüzillik boyunca görkəmli fransız dilçiləri Sossürün konsepsiyasının, demək olar ki, bütün müddəalarını inkişaf etdirdilər. Bununla yanaşı onlar, məsələn, qlossematikaya xas olan ifratçılıqdan uzaq ola bildilər. “Ümumi dilçilik kursu”nda şərh edilən ideyaların ümumi və mütəzəm inkişafı ilə yanaşı fransız dilçiliyi tamamilə yeni, dilçilik və psixologiya, dilçilik və sosiologiya, struktur semantika, ünsiyyət nəzəriyyəsi və referensiya

nəzəriyyəsinin kəsişməsində özlərini reallaşdıran konsepsiyaların istiqamətlərini müəyyən etdi. Aparılan tədqiqat göstərdi ki, strukturalizm ideyalarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, fransız struktur dilçiliyi bilavasitə dilin koqnitiv məğzinin başa düşülməsinə yanaşmışdır.

İkinci Fəsil “Rus dilçiliyi və strukturalizm. XX əsr rus dilçiliyində ənənələr və yeniliklər” adlanır. Burada qeyd olunur ki, rus dilçiliyi tərəfindən nəinki F. de Sossürün paradiqmasının, hətta bütövlükdə sistem-struktur dilçiliyinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi dünya dilçiliyi tarixi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya dilçilik tarixini rus dilçiliyi tarixi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Rus strukturalizminin tarixi, daha geniş desək, rus sistem-struktur dilçiliyi nəinki maraqlı, həm də F. de Sossürün ideyalarının dünya dilçiləri tərəfindən mənimsənilməsi baxımından çox ibrətamizdir. Dünya dilçiliyi tarixində “Ümumi dilçilik kursu”nun yaranması ilə yeni mərhələdən danışanda, bir qayda olaraq, biz bir faktı nəzərdən qaçırıyıq: strukturalizmin banisinin konsepsiyası heç də hər yerdə və hər zaman birmənalı qarşılanmayıb. Rus dilçiliyi strukturalizmin əsasları ilə totalitar rejim zamanı, hakim ideologiyanın hansı elm sahəsinə aid olmasından asılı olmayaraq bütövlükdə və hərtərəfli hər bir dəyərlər sisteminin mənimsənilməsini müəyyən edən zaman tanış oldu. Lap əvvəldən strukturalizmə münasibət, ümumiyyətlə, fəlsəfi relyativizmə münasibət ilə müəyyən edilirdi. Aydın ki, hakim materializm mövqelərindən relyativizm müsbət qiymətləndirilə bilməzdi. İstənilən təzahür formasında relyativizm münasibətlərin üstünlüyünə işarə edir. Konkret tədqiqat zamanı bu müddəanın qəbul olunub olunmamasından asılı olmayaraq, bu məqam prinsiplial xarakter daşıyır. Yaxın keçmişdə bu mövqe birmənalı və qeyri-şərtsiz qəbul olunmurdu. Buna baxmayaraq relyativizmin mövcud olmağa haqqı var, çünki o məntiqdən kənar deyil. Bu cür yanaşmanın əsas məğzi sadə bir fikirdən ibarətdir: əşyalar arasında olan münasibətlər həmin əşyaların məzmununu müəyyən edir. Bu cümləni aşağıdakı kimi ifadə etmək daha məntiqli olardı: “əşyalar arasında yaranan münasibətlər onların məzmununu təyin edir”. Ancaq məsələ burasındadır ki, bu cümlədə olan açar söz relyativizmin fundamental prinsipini sıfıra endirir. Bu *yaranan* sözüdür. *Yaranan münasibətlər*

dedikdə onların (münasibətlərin) əşyaların məzmununun təsiri altında yaranması başa düşülür.

Ötən yüzilliyin rus dilçiliyi tərəfindən strukturalizmin istənilən formada qəbul edilməməsində təsadüfi heç nə yoxdur. Əksinə, hər şey qanunauyğundur. Hakim ideologiyanın bir qədər “oyun oynamasının” və rus dilçiliyi tərəfindən strukturalizmin qəbul olunmamasında qeyri-səmimiliyin mümkünlüyünü də qeyd etmək olar. Ola bilsin ki, rus dilçiliyi tərəfindən strukturalizmin xüsusilə də XX əsrin birinci yarısında tənqidi hakimiyyəti razı salmaq istəyindən irəli gəlirdi. Y.D. Polivanovun və N.Y. Marrın aqibətlərini xatırlayaq. İkinci halda, söhbət çox xarakterik olan təlimin aqibətindən gedir. Fransız strukturalizminə ciddi təsir göstərən rus formalistlərinin, xüsusilə də V. Proppun tamamilə orijinal təlimini də yada salmaq lazımdır. Görkəmli alimlər məhz elmə verdikləri töhvələrin orijinallığına görə cəzalandırılırdı. Formalizm bir ədəbiyyatşünaslıq cərəyanı kimi həm də universal xarakter daşıyan və bədii mətnin məzmununu müəyyən edən struktur sxemlərin önəmliyindən, relevantlığından çıxış edirdi.

Beləliklə, rus dilçiliyinin strukturalizmə olan münasibətini müəyyən edən birinci faktor kimi ideologiyanın təzyiqini qeyd etmək olar. Lakin bu cür global hadisənin dəyərləndirilməsi zamanı təkə xarici faktorun nəzərə alınması tamamilə yanlış olardı. İdeologiyanın təzyiqi nə qədər ciddi olsa da, yenə də bu dilçilik tarixinə münasibətdə xarici faktordur. Rus dilçiliyinin strukturalizmə olan münasibətini müəyyən edən ən əsas faktor, fikrimizcə, ötən yüzillikdə onun simasını təyin edən filoloji ənənənin xarakteri idi. Daxilən o həm də mücərrədliyi, canlı nitq təcrübəsindən təcrid olunaraq dil hadisələrinin izah edilməsini qəbul etmirdi. Mücərrədlik və ya əsassız nəzəri mühakimə hətta materialist ideologiyanın hakim olduğu illərdə də qəbul edilmirdi. Fikrimizcə, bu rus dilçiyinə həmişə xas olub.

Bu fəsildə L.V. Şerba, Q.S. Şur, S.D. Katsnelson kimi Sossürün paradigmasına müəyyən aidiyyəti olan alimlərin mövqeləri təhlil olunur. Qeyd olunur ki, bu halda həm F. de Sossürün mövqeyinin, həm də strukturalizmin tənqidi haqqında da danışmaq lazımdır. Lakin eyni zamanda riyazi dilçiliyin və

maşın tərcüməsinin uğurla inkişaf etməsini də qeyd etməliyik. Bu istiqamətlər İ.A. Melçukun, Y.N. Karaulovun, İ.İ. Revzinin və b. əsərləri ilə təqdim olunmuşdur. Frazeologiya sahəsində isə strukturalizm görkəmli Azərbaycan alimi M.T. Tağıyevim konsepsiyasında öz əksini tapmışdır.

Geniş dil hadisələrini əhatə etməsinə baxamayaraq, rus dilçiliyində sistem-struktur paradigması dilçilik ənənəsi kontekstində əridi. Riyazi dilçilik, kibernetik dilçilik və maşın tərcüməsinin qeyd olunan istiqamətləri rus dilçiliyi tarixində sadəcə bir epizoddurlar. Biz burada qətiyyətlə iddia etmirik, ancaq belə təəssürat yaranır ki, struktur təhlilin bu aspektləri yalnız marginal, haşiyəvi xarakter daşıyırlar. Bütövlükdə rus dilçiliyi üçün geniş filoloji ənənə xarakterikdir. O, bu yeni paradigmanın dəyərlərini mənimsəyir, lakin özü qəti çərçivələr yaratmır.

Nəticədə aparılan tədqiqatın yekun müddəaları verilir. Qeyd olunur ki, obyektin sistemli şəkildə öyrənilməsi ideyası XX əsr elminin, o cümlədən də, dilçiliyin müstəsna nailiyyəti deyil. Lakin dilçiliyin ən əsas nailiyyəti ondan ibarət oldu ki, o sistem və struktur faktlarının korrelyasiyasını, yəni bir-birlərindən asılılığını dərk etdi. Bu korrelyasiyanın mütləqləşdirilməsi hətta sistem və struktur terminlərinin sinonim qismində qəbul edilməsinə də gətirib çıxardı. Aktual linqvistik diskursun təhlili göstərir ki, bu anlam və terminlər tez-tez qarışdırılır.

XX əsrdə F. de Sossürün ideyalarının üstünlüyü və onun sistem-struktur paradigmasınının təşəkkülündə rolu barədə dilçilik tarixində müxtəlif fikirlər mövcud idi, indi də var. Tədqiqat göstərdi ki, isveçrəli alimin hər tərəfli tənqidi aparılır. Bəziləri onu konservatizmdə qınayır, digərləri isə dəlillər sistemi baxımından əsassız ideyalar sisteminin olmasında günahlandırır. Bəzən deyirlər ki, oxşar ideyalar ötən əsrin əvvəllərində digər alimlər tərəfindən də səsləndirilmişdir.

Tədqiqat göstərdi ki, bu cür fikirlər nisbi xarakter daşıyır və “Ümumi dilçilik kursu”nda ifadə olunan ideyalar baxımından F. de Sossürün nüfuzunu heç cür korlaya bilməzlər. Bundan başqa “Ümumi dilçilik kursu”nun Ş. Balli və A. Seşe tərəfindən hazırlanması və ona görə də F. de Sossürün bu əsərə birbaşa aidiyyəti olmaması faktı da, fikrimizcə, tənqiddə tab gətirmir. F. de Sossürün mühazirələrinin

digər, daha dolğun konspektlərinin mövcud olması ona dəlalət edir ki, innovativ xarakter daşıyan konseptual baxışlar sistemi məhz ona məxsusdur. Məlumdur ki, Ş. Ballinin və A. Seşenin şərhləri tənqidi fikirlər doğura bilərdi. Bunu onların özləri də dəfələrlə qeyd edirlər. O ki, qaldı Sossürün ideyalar sisteminə, o bitkin və məntiqi baxımdan müntəzəm xarakter daşıyır.

Aparılan tədqiqat zamanı belə bir vacib qənaətə gəlmək olar ki, sistem-struktur dilçiliyinin istər fransız, istərsə də rus variantları obyektin təbiətinə rəğmən dilin sistem kimi izah edilməsi ənənəsinə əsaslanır. Başqa sözlə desək, nə fransız, nə də ki rus ənənəsi bizim təfəkkürümüzdə ilk öncə qlossematika ilə assosiasiya olunan həmin ciddi strukturalizmlə eyniləşdirilə bilməz. Hər iki dilçilik məktəbi filoloji ənənədən ayrılmır, hərçənd hər ikisinin daxilində bu cür cəhdlər mövcud olmuşdur.

Fransız dilçiliyində F. de Sossürün konsepsiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bilavasitə sistem-struktur paradigması haqqında danışanda, nəzərə almaq lazımdır ki, onun təsiri məhz Fransada daha güclü idi. Lakin burada, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qəti formal strukturalist məktəbi yaradılmamışdı. Fikrimizcə, Sossürün ideyaları fransız alimləri tərəfindən ümumfiloloji məcrada inkişaf etdirilirdi. Ona görə də heç də təsadüfi deyil ki, Fransada strukturalizm həm dilçilikdə, həm də ədəbiyyatşünaslıqda eyni səmərəliliklə inkişaf edirdi. Sossürün ideyalarının bu cür inkişafının nümunəsi kimi R. Bartın yaradıcılığını göstərmək olar. R. Bart eyni dərəcədə çox uğurlu dilçi, ədəbiyyatşünas və həm də semiotik hesab oluna bilər.

Rus dilçiliyində bütövlükdə Sossürün konsepsiyasına hər zaman ciddi müqavimət olub. Həm də bu müqavimət təkcə struktur prinsiplərinin müntəzəm realizasiyası və Sossürün dixotomiyaları ilə bağlı deyildi. Fikrimizcə, rus linqvistik fikri ciddi ümumfiloloji fundamentə söykənirdi. Ümumiyyətlə, rus dilçiliyində Sossür konsepsiyasının aydın və birmənalı ifadə oluna biləcək təqlidinin yoxluğu yalnız bir şeyə – mövcud ənənənin gücünə dəlalət edə bilər.

F. de Sossürün ideyaları və bütövlükdə sistem-struktur paradigması rus linqvistik fikri tərəfindən, demək olar ki, bütün ötən yüzillik boyunca

mənimsənildirdi. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, “Ümumi dilçilik kursu”nun tam mətni və alimin digər əsərləri yalnız ötən əsrin 70-ci illərinin sonunda nəşr edildi. Şərti olaraq Sossür diskursu adlandırılması mümkün olan mövcud rusdilli diskursun təhlili göstərdi ki, isveçrəli alimin ideyalarının həm mənimsənilməsi, həm də tənqidi prosesi indiyədək bitməmişdir. Dilin saf işarələr sistemi və onların kombinasiyası qaydalarından ibarət olması fikri indiyədək təkidlə qəbul olunmur. Dil daxilinə nitq məhsullarının aid edilməsi cəhdi də davamlı olaraq müşahidə olunur. Bu mövqə akademik L.V. Şerbanın əsərlərində daha aydın ifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıda qeyd olunan məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Системно-структурное языкознание, как идея и перспектива Azərbaycan Dillər Universiteti “Elmi xəbərlər” 2013 № 4 səh. 85-90
2. «Курс общей лингвистики» отголоски во времени Bakı Slavyan Universiteti “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” (ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi) 2013 № 4 səh. 94-97
3. Французский структурализм, как лингвистическая традиция Azərbaycan Təhsil Nazirliyi Doktorantların və gənc tədqiqatçılarının XVIII respublika elmi konfransının materialları 2013 səh. 173-175
4. Новаторство в русском языкознании прошлого столетия Azərbaycan Dillər Universiteti “Dil və ədəbiyyat” 2014 № 1 səh. 101-105
5. Эволюция взглядов Ф. де Соссюра во французском языкознании Bakı Slavyan Universiteti “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” (ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi) səh. 110-114
6. Соссюровская дихотомия языка и речи в интерпретации С. Д. Кацнельсона Международный издательский центр «Этносоциум и межнациональная культура» журнал №12 (66) Москва 2013 səh. 148-153